नासम्यसौ संस्काराणां परिपन्थी भवति । ननु वैराग्यजं विज्ञानं सदविज्ञानं प्रज्ञामात्रं बाधतां संस्कारस्त्वविज्ञानं कथं बाधते दृष्टा हि स्वप्नदृष्टार्थस्मृतिरित्याशयवान् पृच्छति । कथमिति उत्तरं निरोधज इति निरुध्यतेऽनेन प्रज्ञेति निरोधः परं वैराग्यं ततो जातो निरोधजः संस्कारः, संस्काराद्येव दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितपरवैराग्यजन्मनः प्रज्ञासंस्कारबाधो नतु विज्ञानादित्यर्थः । स्यादेतन्निरोधजसंस्कारसद्भावे किं प्रमाणं स हि प्रत्यक्षेण नानुभूयते स्मृत्या वा कार्य्येणानुमीयेत न च सर्ववृत्तिमात्रनिरोधे प्रत्यक्षमस्ति योगिनः, नापि स्मृतिः तस्य वृत्तिमात्रनिरोधितया स्मृतिजनकत्वासम्भवादित्यत आह निरोधेति । निरोधे स्थितिः चित्तस्य निरुद्धावस्थेत्यर्थः । तस्याः कालक्रमो मुहूर्त्तार्द्धयामयामाहोरात्रादिस्तदनुभवेन । एतदुक्तं भवति वैराग्याभ्यासप्रकर्षानुरोधी निरोधप्रकर्षो मुहूर्त्तार्द्धयामादिव्यापितयानुभूयते योगिना, न च वैराग्यक्षणाक्रमनियततया परस्परमसम्भवन्तस्तत्तत्कालव्यापितया सातिशयं निरोधं कर्त्तुमीशत इति तत्तद्वैराग्यक्षणप्रचयजन्यः स्थायी संस्कारः प्रचयएवितव्य इति भावः । ननु छिद्यन्तां प्रज्ञासंस्काराः, निरोधसंस्कारास्तु कुतः सहच्छिद्यन्ते अनुच्छेदे वा साधिकारत्वमेव इत्यत आह व्युत्थानेति । व्युत्थानस्य तस्य निरोधसमाधिश्च सम्प्रज्ञातः तत्प्रभवाः संस्काराः कैवल्यभागीया निरोधजाः संस्कारा इत्यर्थः । व्युत्थानप्रज्ञासंस्काराचित्ते प्रलीना इति भवति चित्ते व्युत्थानप्रज्ञासंस्कारवत्, निरोधसंस्कारस्तु प्रत्युस्थित एवास्ते चित्ते । निरोधसंस्कारे सत्यपि चित्तमनधिकारवत्, पुरुषार्थजनकं हि चित्तं साधिकारं शब्दाद्युपभोगविवेकख्याती च पुरुषार्थौ संस्कारशेषतायां तु न बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इति नासौ पुरुषार्था विदेहप्रकृतिलयानां न निरोधभागितया साधिकारं चित्तमुपैति तु क्लेशवासितमेत्याशयवानाह यस्मादिति । शेषं सुगमम्" विव० । २काकलीद्राक्षायां स्त्री राजनि० ।

निर्वीर त्रि० निर्गतो वीरः शूरः पतिः पुत्रो वा यस्य यस्या वा प्रा०ब० । १वीरशून्ये "केनापीदमहो महद्वनुरतो निर्वीरसर्वोर्वितलम्" महाना० । २पतिपुत्रविहीनायामवीरायां स्त्रियां स्त्री हेमच० ।

निर्वृत त्रि० निर्+वृ-क्त । सुखे ।

निर्वृति स्त्री निर्+भावे क्तिन् । १स्वास्थ्ये सुखे २मोक्षे हेमच० । "न जातु कामो कामानामुपभोगेन शाम्यति" । "सर्व्वर्त्तुनिर्वृतिकरे निवसन्नुपैति" माघः ।

निर्वृत्त त्रि० निर्+वृत-क्त । १निष्पन्ने अमरः । "विप्रे न्यूने त्रिभिर्वर्षैर्मृते शुद्धिस्तु नैशिकी । निर्वृत्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते" शु० त० अङ्गिराः ।

निर्वृत्तशत्रु पु० द्वापरयुगीये यदुवंश्ये नृपभेदे । "दृष्ट्वा प्रन्वेषु चान्येषु सुख्येषु मधुसूदनः । गुरुमासाद्य तं भारं ययौ द्वारवतीं पतिः" "रामे भारं समासाद्य युयुधाने च वीर्य्यवान् । अक्रूरे विपृथौ चापि" इत्युपक्रमे "निर्वृत्तशत्रौ विक्रान्ते भङ्गाकारे विदूरथे" इत्यभिहितम् हरिवं० ११७ अ० ।

निर्वृत्ति स्त्री निर्+वृत-भावे क्तिन् । निष्पत्तौ "वाचि प्राणे च पश्यन्तो यत्तन्निर्वृत्तिमद्भयाम्" मनुः । "न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः" सां०का० । "यथा दृष्टेन दोषेण यथा चाहुविषर्पता । निर्वृत्तिरामयस्यैव संप्राप्तिर्जातिरागमैः" माधवनिदानम् । निर्गता वृत्तिर्जीविका यस्य । २जीविकारहिते त्रि० ।

निर्वेद पु० निर्+विद-भावे घञ् । १स्वावमाननायाम् । स च व्यभिचारिभावभेदः "निर्वेदो वेगदैन्यश्रमगर्वजडतेत्यादिना व्यभिचारिभावान् विभज्य सा० द० उक्तो यथा "तत्त्वज्ञानापदीष्टार्थैर्निर्वेदः स्वावमानना । दैन्यचिन्ताऽश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादिकृत्" अस्य व्यभिचारिभावत्वेऽपि क्वचित् स्थायिभावत्वद्योतनार्थं प्राग् निर्देशः अतएव "निर्वेदस्थायिभावोऽपि शान्तोऽस्ति नवमो रसः" काव्यप्र० उक्तम् । एतन्मते निर्वेद एव शान्तरसे स्थायिभाव इति भेदः । २परमवैराग्ये "ततः कदाचिन्निर्वेदात् निराकारान्त्रितेन च । लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्त्तेन भृशं मया" भा० शा० "तदा गन्तासि निर्निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च" गीता "जातनिर्वेदशङ्का स कर्मनिर्वेदमब्रवीत् । कर्म्मनिर्वेदशङ्का च धर्म्मनिर्वेदमब्रवीत्" भा०शा०२१८अ० । ३खेदे "अनिर्वेदः सदा कार्य्यो निर्वेदाद्धि कुतः सुखम् । प्रयत्नात् प्राप्यते ह्यर्थः कस्माद् गच्छत निर्दयाः" १५२ अ० । ४बहुकालेनाप्यसिद्धपदार्थेषु निष्प्रयोजनत्वज्ञानेनानुतापभेदे च । [शब्दे १७१२ पृ० दृश्यम् ।

निर्वेधिम पु० सुश्रुतोक्ते कर्णवेधनाकारभेदे कर्णव्यधविधि-

निर्वेश पु० निर्+विश-घञ् । १भोगे, २वेतने , ३मूर्च्छने,